

Desenterrant la història: les primeres cases de l'urbs romana d'Aquae Calidae

JOAN LLINÀS I POL
Historiador i arqueòleg. Atri Cultura i Patrimoni, SLU

Resum: Les excavacions arqueològiques realitzades entre 2017 i 2018 a la Carretera de Llagostera, al nucli urbà de Caldes de Malavella, van permetre la documentació d'una part de dues cases i un carrer pertanyents a la ciutat romana d'Aquae Calidae. Era la primera vegada que es localitzava una part de la trama urbana de la Caldes romana, una troballa que també va permetre datar la fundació de la ciutat i traçar les primeres hipòtesis sobre la seva topografia i la seva evolució històrica.

Paraules clau: Caldes de Malavella, arqueologia romana, arqueologia urbana, ciutat romana, casa romana, recerca arqueològica

Abstract: Archaeological excavations carried out between 2017 and 2018 on the Carretera de Llagostera, in the town of Caldes de Malavella (La Selva region, Catalonia), allowed the documentation of part of two houses and a street belonging to the Roman city of Aquae Calidae. It was the first time that a part of the urban plot of the Roman Caldes was located, a finding that also allowed to date the foundation of the city and to trace the first hypotheses on its topography and its historical evolution.

Keywords: Caldes de Malavella, roman archaeology, urban archaeology, roman town, roman house, archaeological research

Quaderns de la Selva, 32 (2020)
7-31

1. La recerca i la descoberta d'una ciutat romana

Rere la pista d'Aquae Calidae

Fa molts anys que se sap que sota l'actual emplaçament del nucli urbà de Caldes de Malavella hi va haver el centre de la *civitas* o municipi romà d'Aquae Calidae. A la troballa de dues inscripcions commemoratives del segle II dC dedicades a sengles magistrats municipals calia afegir-hi l'evidència contundent del magnífic conjunt termal del turó de Sant Grau, construït a mitjans del segle I dC, i el testimoni, avui malauradament desaparegut, d'un altre balneari romà al veí Puig de les Ànimes (fig. 1).¹

Si hi havia magistrats hi havia d'haver els edificis públics que configuraven el centre administratiu del *municipium*, el *forum*, des d'on aquests personatges exercien el seu càrrec. Així, la imatge d'un *forum* monumental al costat dels dos balnearis i envoltat d'una malla ortogonal de carrers i illes de cases era prou suggestiva per evocar una *Aquae Calidae* assimilable a la resta de la vintena escassa de ciutats romanes que hi va haver a l'actual Catalunya, entre les quals es compten noms tan il·lustres com *Tarraco*, *Barcino*, *Gerunda* o *Emporiae*, per posar uns pocs exemples.

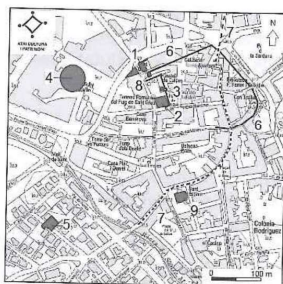

Fig. 1. Plànol del nucli urbà de Caldes de Malavella, amb identificació de les àrees arqueològiques. 1: Carretera de Llagostera, 2: Termes del turó de Sant Grau, 3: Restes romanes del castell de Caldes, 4: Termes del Puig de les Ànimes, 5: Necròpolis del carrer Sant Esteve, 6: Muralla medieval, 7: Camí ral/carrer Major, 8: Ermita de Sant Grau, 9: Església parroquial de Sant Esteve de Caldes.

¹ Una obra de referència, però que ja pateix els efectes de la seva antiguitat és: MERINO, J.; NOLLA, J.M.; SANTOS, M., *Aquae Calidae, presència romana a la Selva*, col·lecció Estudis i Textos, 3. Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans, 1994, on s'apleguen i interpreten totes les dades aleshores disponibles, amb especial atenció als resultats de les excavacions que es van fer al conjunt termal de Sant Grau en el període 1990-1993. Posteriorment, cal fer esment de la visió de conjunt, més resumida i actualitzada, que trobem a: FIGUERAS, N.; LLINÀS, J. (coord.), *Història de la Selva*. Girona: Diputació de Girona, 2011, p. 159-169. Sobre les termes romanes de Sant Grau també cal destacar LLINÀS, J.; NOLLA, J.M., *Aigua sagrada: El balneari del Puig de Sant Grau a Aquae Calidae* (Caldes de Malavella, la Selva, *Aquae Sacrae. Agua y sacralidad en la antigüedad*. Girona: Universitat de Girona, 2011, p. 103-114.

Fig. 2. Excavació dels murs romans trobats l'any 2015 dins del castell de Caldes.

Foto: Emma Llach.

Per valorar justament la importància que va tenir l'establiment d'Aquae Calidae en època romana per a les terres que avui conformen el pla de la Selva, cal tenir present que una *civitas* no era només el nucli urbà que la centrava (*urbs*), sinó també un territori més o menys extens (*ager*), on hi havia els camps, els boscos, les pastures i els camins que en depenien, amb un poblament rural escampat en tot un seguit de *villae* (vil·les). Desconeixem els límits precisos del territori d'aquesta *civitas*, però segurament s'estenia per bona part de la Selva interior.²

Però l'hipotètic nucli urbà que hauria centrat aquesta vella *civitas* romana no apareixia. De fet, més enllà de les primeres excavacions efectuades al conjunt termal de Sant Grau, entre 1897 i 1902, les recerques arqueològiques al nucli de Caldes de Malavella havien estat pràcticament nul·les fins a la troballa i excavació, a finals dels anys 80 del segle passat, de la necròpolis paleocristiana del carrer de Sant Esteve (fig. 1).³ Aquesta troballa va permetre suggerir la pervivència de la població de Caldes a l'antiguitat tardana, tot i que no n'aportava cap de les evidències físiques que haurien estat necessàries per certificar-la més enllà de les restes antropològiques d'alguns dels seus habitants.

² LLINÀS, J. "El territori selvatà en època romana: la ciutat". Accessible a: <https://www.atr.cat/territori-selvata-epoca-romana-ciutat-caldes-blanes> (consulta: 1 d'octubre de 2020).

³ MERINO, J.; AGUSTI, B., La necròpolis paleocristiana de Sant Esteve (Caldes de Malavella, la Selva), *Cypselia* VIII, 1990, p. 219-238.

Als anys 90, la represa de les excavacions al conjunt termal de Sant Grau va anar acompanyada d'un seguit de prospeccions en diversos punts del poble i d'alguns seguiments d'obres d'instal·lació d'infraestructures que van comportar, en el millor dels casos, la troballa de ceràmica i materials arqueològics d'època romana, però en cap cas vestigis d'edificacions o construccions de cap mena.⁴ L'urbs romana d'*Aquae Calidae* es feia tan fugissera que fins i tot s'arribà a formular la hipòtesi que, en realitat, potser no havia estat res més que un centre balneari al qual se li hauria atorgat la capitalitat d'un *municipium*, però que no hauria tingut prou força com per generar al seu entorn un nucli urbà consolidat.⁵

En els anys successius, a partir del 2002, els principals esforços es van centrar en la finalització de les excavacions al conjunt termal de Sant Grau i en la seva posterior museïtzació, enllestida l'any 2015. Aquests treballs van permetre certificar la llarga trajectòria històrica de l'establiment termal romà, des dels vestigis d'un balneari precedent que es podia remuntar a finals del segle II aC fins a la seva continuïtat ininterrompuda cap als períodes medieval i modern.⁶ Aital continuïtat suggeria la necessitat d'un entorn urbà mínimament estructurat que s'hauria originat als primers temps de la dominació romana i que hauria perviscut, amb més o menys entitat, fins als nostres dies.⁷ Però en tots aquests anys es va continuar sense poder sortir del camp de les hipòtesis.

La troballa de la Carretera de Llagostera

Com passa moltes vegades en el món de l'arqueologia, el misteri es va començar a resoldre de manera casual gràcies a les troballes efectuades durant uns controls arqueològics d'obres, un fet que –d'altra banda– evidencia l'enorme importància de realitzar sempre aquest tipus d'accions en qualsevol moviment de terres que pugui afectar entorns històrics o amb sensibilitat arqueològica. En aquest sentit, les obres de remodelació d'una part de l'antic castell de Caldes (fig. 3) per convertir-lo en un centre d'interpretació (2015-2016) van permetre documentar dos murs i estratigrafia diversa d'època romana que demostraven, per fi, que l'antiga *Aquae Calidae* havia estat quelcom més que dos balnearis.⁸ Eren, tanmateix, unes

4 MERINO, J., Seguiment arqueològic de diverses obres d'infraestructura: telèfon, gas natural i urbanització (Caldes de Malavella, la Selva), *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 1996, p. 148-154.

5 MERINO, J.; NOLLA, J.M.; SANTOS, M., *Aquae Calidae*, cit. p. 136. NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; VIVO, J., *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: Universitat de Girona, 2010, p. 57.

6 LUNAS, J., Conjunt terminal de Sant Grau (Caldes de Malavella, la Selva). Les excavacions arqueològiques de 2002, *VII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, 2003, p. 253-258. LUNAS, J.; MERINO, J.; MONTALBAN, C., Les termes romanes de Sant Grau (Caldes de Malavella, la Selva). *Revista d'Arqueologia de Girona*, 2004, p. 16-24. LUNAS, J.; FRIGOLA, J.; VIVAS, G., Resultats de les excavacions de 2002, *Quadrerns de la Selva*, 2004, p. 69-89. LUNAS, J.; FRIGOLA, J.; VIVAS, G., Resultats de les excavacions arqueològiques dels anys 2006-2007 al conjunt terminal romà de Sant Grau (Caldes de Malavella, la Selva). *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, l'Escala-Empúries, 2008, p. 233-242. LUNAS, J.; FRIGOLA, J., Seguiment de l'Arqueologia de les Comarques de Girona, l'Escala-Empúries, 2008, p. 233-242. LUNAS, J.; FRIGOLA, J., Seguiment de les obres de museïtzació del conjunt terminal de Sant Grau (Caldes de Malavella, la Selva), *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, 2011, p. 269-272. LUNAS, J.; NOLLA, J.M., *Aigua sagrada...cit.*

7 FIGUERAS, N.; LLINÀS, J. (coord.), *Història de la Selva*, cit., p. 160.

8 LLINAS, J., Seqüència arqueològica del recinte del castell de Caldes (Caldes de Malavella, la selva), *XIII Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona, Banyoles, 2016*, 333-336.

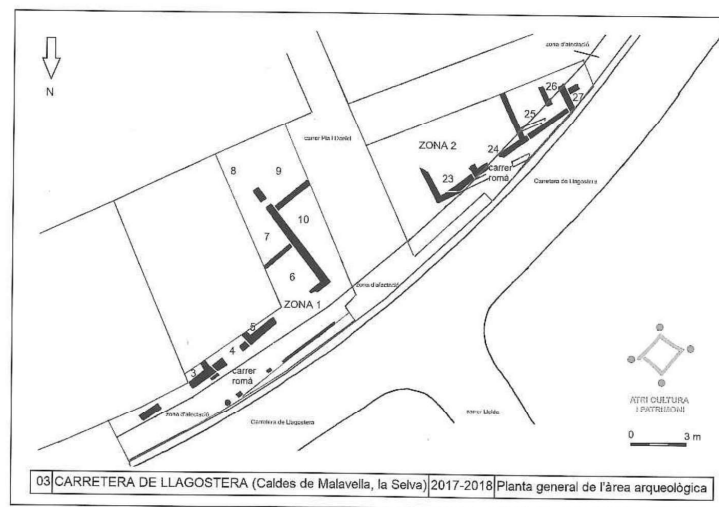

Fig. 3. Planta general de l'excavació de la Carretera de Llagostera.

troballes de poca entitat i encara massa properes al conjunt termal de Sant Grau perquè poguessin revelar gaires dades sobre l'entorn urbà de la Caldes romana.

L'ocasió va arribar definitivament la tardor de 2017, quan es van iniciar les obres d'urbanització d'un tram urbà de la Carretera de Llagostera de 300 metres de longitud, des de la seva confluència amb l'avinguda Dr. Furest fins a la cruïlla amb els carrers Girona, Reramuralla i l'avinguda Catalunya. Encarregada per l'Ajuntament de Caldes de Malavella, promotor de l'obra, a l'empresa Atri Cultura i Patrimoni SLU, la intervenció es va efectuar sota la direcció arqueològica de qui subscriu.

L'àmbit de l'obra vorejava pel nord i per l'oest el casc antic de la població, a la falda del vessant nord del turó de Sant Grau. En el mateix indret l'any 1996 durant el seguiment arqueològic d'una rasa de telefonia oberta a cada costat de la carretera, ja s'hi havia identificat un farcit en el qual es va recollir una quantitat important de ceràmica romana, sobretot d'època republicana (Campaniana A i B, ceràmica grisa de la costa catalana, d'engalba blanca i diversos fragments de ceràmica ibèrica, itàlica i púnica, així com materials de construcció), però també altimperial, si bé no es va poder documentar cap estructura. Un altre farcit amb materials semblants es va localitzar en una rasa efectuada prop de la confluència entre la carretera de Llagostera i el carrer Pla i Deniel.⁹

9 MERINO, J. Seguiment arqueològic... cit.

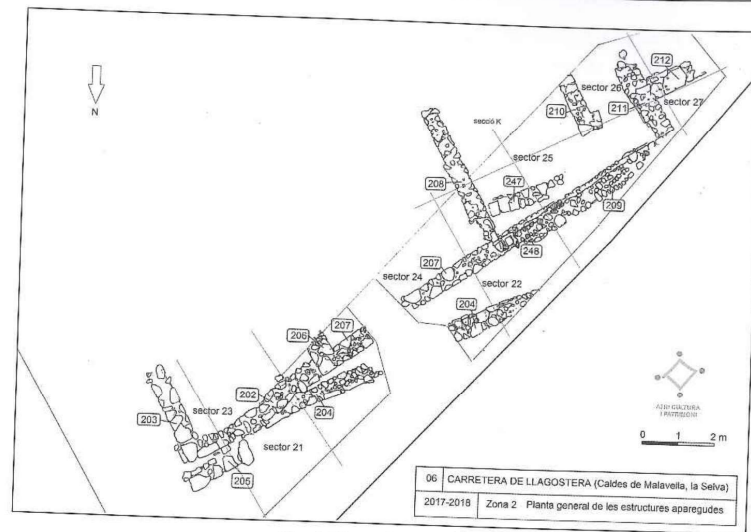

Fig. 4. Planta de la zona 2.

Per tot plegat, es va planificar a l'indret una intervenció arqueològica prèvia a les obres, iniciada el mes d'octubre de 2017 i ampliada al novembre, a la qual es va sumar a partir del desembre el control arqueològic de tots els moviments de terres. Aquesta actuació va permetre la delimitació d'una extensa àrea arqueològica que contenia restes d'època romana, situada a la zona central de l'espai afectat per les obres, al costat sud de la carretera i a banda i banda del seu entroncament amb el carrer Pla i Deniel (fig. 4).

Donat que sota aquest carrer hi havia un espai de quasi 10 metres d'amplada totalment malmès del pas de tot un seguit de serveis soterrats, l'àrea arqueològica es va subdividir en dues zones: zona 1 a l'est i zona 2 a l'oest. Cal esmentar que les restes arqueològiques continuaven sota la parcel·la de propietat particular que s'estén al sud i a l'est de la zona 1, on no s'hi va poder efectuar cap intervenció per quedar fora de l'àmbit de les obres. Sumant-hi aquest espai, l'àrea arqueològica total (amb sectors buits inclosos) va acabar agafant la forma d'un triangle rectangle de 60 metres de llarg per una base de quasi 20 metres, és a dir, en total una superfície de prop de 600 m².

D'aquesta àrea se'n va excavar completament la totalitat del costat nord, una franja de 3 metres d'amplada a tocar de la Carretera de Llagostera, que quedava afectada pel pas d'un gran col·lector. Aquesta franja, de 60 metres de llarg, abastava tot el front nord tant de la zona 1 (sectors 1 a 5) com de la zona 2 (sectors 21 a

27), de 30 i 20 metres de llarg, respectivament (fig. 4). Els treballs d'excavació, dirigits per qui subscriu i amb un equip format per quatre auxiliars d'arqueologia, es van allargar fins a finals de febrer de 2018.

Un cop documentades completament, una part de les restes d'aquesta franja es van haver d'eliminar per poder instal·lar el col·lector i continuar l'obra. A la resta de l'espai arqueològic comprès dins l'àmbit de les obres, al sud-oest de la zona 1 i al sud de la zona 2, s'hi van enretirar només els estrats superficials fins a l'aparició de les primeres estructures, però no es va aprofundir més, ja que no es trobaven afectades pels moviments de terres. Aquestes restes es preveu que quedin en el futur integrades en la remodelació de l'espai com un petit parc arqueològic, i en la seva major part la seva excavació està a hores d'ara encara pendent de realització. L'única intervenció que hi vam poder efectuar es va dur a terme l'agost de 2018, i es va centrar al costat oest de la zona 1, on es va enllestir l'excavació del sector 8 i es va deixar inacabada la dels sectors 6 i 7.

2. Dues cases i un carrer

Les restes localitzades cobrien un període que anava des de finals del segle II aC fins al segle II dC, i consistien en dues edificacions diferents (una a cada zona) que dibuixaven al nord una mateixa línia de façana totalment rectilínia i afrontada a un carrer, tot revelant que s'inscriu en una planificació urbanística regular. S'havia trobat, per fi, la ciutat romana d'*Aquae Calidae*.

Detallem a continuació l'evolució històrico-arqueològica de les restes excavades. Els resultats d'aquestes excavacions han estat fins ara publicats de manera resumida i provisional en les actes de les darreres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona,¹⁰ i és en el present article on les donem a conèixer al públic en general, un cop enllestit el laboriós treball de la redacció de la voluminosa memòria de les excavacions. En aquesta memòria, tancada fa pocs mesos, s'hi fa una detallada descripció de totes les estructures i estrats arqueològics localitzats, així com l'inventari dels milers de fragments de ceràmica i altre material arqueològic que s'hi va recuperar, amb unes conclusions que precisen i matisen les cronologies avançades a les Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona.

Volem destacar que la investigació científica sobre aquest interessant jaciment es troba en aquests moments aturada, a l'espera de la continuació de les excavacions als espais arqueològics que romanen inacabats. Només al final de tot aquest procés podrem oferir unes conclusions veritablement definitives, que potser matissaran i amb tota seguretat ampliaran les que reflectim en aquest article. Tanmateix, considerem que les dades obtingudes en les excavacions de 2017-2018 són de prou

¹⁰ LLINÀS, J. Les troballes de la Carretera de Llagostera (Caldes de Malavella, la Selva). Noves dades sobre l'urbs romana d'*Aquae Calidae*, XIV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Caldes de Malavella, 2018, p. 223-229. LLINÀS, J., *Urbs d'Aquae Calidae* (Caldes de Malavella, la Selva). Intervenció d'agost de 2018 a la Carretera de Llagostera, XV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Castelló d'Empúries, 2020.

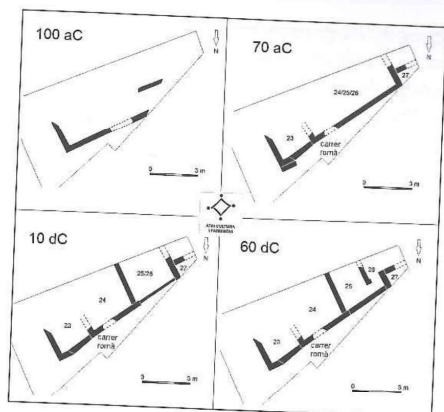

Fig. 5. Evolució de l'edifici de la zona 2 al llarg dels segles I aC i dC.

importància com per ser donades a conèixer ara mateix, sense haver d'esperar a la finalització de tot el procés d'investigació del jaciment, d'aquí a un temps que pot ser més o menys dilatat.

El primer edifici de la zona 2

Les restes més antigues que vam documentar corresponen a un edifici localitzat als nivells inferiors de la zona 2, del qual només en coneixem una part dels murs perimetrals nord i est (fig. 4 i 5), construïts amb una obra de pedres de mida diversa, algunes força grans, lligades amb fang. D'aquests murs en restava només la filada inferior, llevat de la banda oest, on el subsòl baixava de cota, on s'hi conservaven entre dues i tres filades. El mur nord el documentàrem en una llargada de 10 metres i el mur est, de poc més de 4 metres. Tots dos tenien un gruix d'entre 55 i 65 cm.

Desconeixem quasi del tot l'interior d'aquest edifici, ja que es trobà malmès per les construccions posteriors. Tot i així, al centre del sector 25 s'hi conservava el que semblava una subdivisió interna gràcies a la troballa d'un fragment de mur en direcció est-oest, de característiques afins als esmentats.

Aquest edifici s'assentava sobre un anivellament del subsòl natural que va proporcionar materials arqueològics de finals del segle I aC o de molt a principis del segle I aC i que, per tant, ens ubicaren la seva construcció a l'entorn de l'any 100 aC.

Fig. 6. Vista de la zona 2 des de l'est. En primer terme s'aprecia perfectament la diferent orientació de l'edifici antic (dreta) de la resta de construccions.

Foto: Joan Llinàs.

El segon edifici de la zona 2

Poc temps després, a la primera meitat del segle I aC, bona part d'aquest primer edifici de la zona 2 fou dismantellat i se'n va construir en el mateix indret un de nou que tenia la façana nord amb una orientació una mica diferent, més esbiaixada respecte els punts cardinals (fig. 5 i 6). En el seu extrem est, aquest nou mur de façana era perpendicular amb un altre mur, també bastit en aquest moment i situat uns 4'5 metres a ponent de l'antiga façana est, que fou respectada i que continuà funcionant en aquesta nova etapa, integrada en la nova construcció. En l'interior d'aquest edifici hi vam documentar un mínim de tres estances (d'est a oest, sectors 23, 24/25/26 i 27).

A tocar i a l'exterior de la cantonada nord-est hi havia un contrafort assentat sobre un important anivellament del terreny que també colgava les restes del mur de façana nord de l'edifici anterior. Tot aquest espai, situat l'exterior de la casa, es va habilitar ara com un carrer.

El nou edifici estava fet amb murs de pedres de mida diversa, molt ben imbricades i disposades formant filades força regulars, però encara lligades amb fang.

Els nivells de circulació, tant de l'interior de l'edifici com del carrer, eren de terra trepitjada i s'ubicaven sobre diversos anivellaments. Va ser l'abundant material arqueològic que es va recuperar en aquests anivellaments el que va permetre datar totes aquestes construccions a la primera meitat del segle I aC, preferentment a les dècades centrals d'aquest període (80-70 aC).

Reformes a l'edifici de la zona 2.

A la segona meitat del segle I aC aquest edifici va funcionar sense canvis remarcables, llevat d'alguns petits anivellaments molt localitzats. Les primeres reformes importants van tenir lloc al canvi d'Era o als primers anys del segle I dC, quan l'estança central es va subdividir en dues cambres, una a l'est (sector 24) i l'altra a l'oest (sectors 25/26), amb un mur fet de pedres lligades amb morter de calç (fig. 5). A la primera d'aquestes cambres no hi vam documentar actuacions posteriors apreciables, però la segona va patir tot un seguit de reformes successives en el temps que es van allargar fins al segle II dC.

En primer lloc, en el mateix canvi d'Era s'hi adequà una nova pavimentació, feta de terra compacta i premsada, alhora que, al tram de façana que delimitava la cambra pel nord, s'enderrocà bona part del mur i se n'hi construí al damunt un de nou, més precari i de menor gruix, fet de fragments de material de construcció i pedres petites. A la banda del carrer, aquest nou mur funcionà també amb un nou nivell de circulació.

A mitjan segle I dC es compartimentà aquesta mateixa estança en dos àmbits (sector 25 a l'est i sector 26 a l'oest), als quals es dotà de sengles nous nivells de circulació, assentats sobre els anteriors (fig. 5, 6, 7, 8 i 9). L'estança del sector 26 s'amplià cap a l'oest amb l'enderroc parcial del mur que la delimitava per aquella banda i que va comportar, a més, l'habilitació d'una nova estança (sector 27), ubicada a l'extrem oest de l'àrea excavada.

Entre finals del segle I dC i principis del segle II dC detectàrem arreu de l'edifici nous anivellaments del terreny que prefiguraven una nova fase constructiva, força malmesa degut a la seva superficialitat. Només en el sector 25 poguérem documentar un nou nivell de circulació associat a un mur de pedres lligades amb fang, poc conservat i de mala qualitat constructiva.

Tots els indicis apunten a què aquesta fou la darrera etapa constructiva de l'edifici, tot i que cal esmentar que entre els estrats superficials de les zones encara pendents d'excavació, extrets també en la campanya de 2017-2018, hi van aparèixer alguns fragments escadussers de material arqueològic més tardà (segles III i IV).

L'edifici de la zona 1. Costat nord.

A la segona meitat del segle I aC es va construir a la zona 1 un altre edifici, del qual en vam poder documentar la façana nord (sectors 3, 4 i 5) i una sèrie d'estances del seu costat oest (sectors 6 a 10), que en part romanen encara per acabar d'excavar.

Fig. 7. Vista de la zona 2 des de l'oest (sectors 24, 25 i 26) a les primeres setmanes d'intervenció.

Foto: Joan Llinàs.

Fig. 8. Excavació arqueològica al sector 25.

Foto: Joan Llinàs.

Fig. 9. Sectors 25 i 26, des del sud.

Foto: Joan Llinàs.

La dada més remarcable és que la façana nord d'aquest edifici també afrontava a un sector de carrer i s'alineava perfectament amb la façana nord de l'edifici de la zona 2, aixecat unes dècades abans. Es configurava clarament així una línia de façana i de carrer que s'allargava per la totalitat de l'àrea excavada (60 metres) i que al dos extrems est i oest continuava més enllà, cap a zones no documentades arqueològicament. La referència, per tant, a una planificació urbanística que ens donà aquesta dada era inqüestionable.

La façana nord de l'edifici de la zona 1 (fig. 10 i 11) estava constituïda per dos murs de pedra i morter de calç separats al centre per un accés de 165 cm de llum emmarcat per dos brancals quadrangulars i sobresortints, fets sobretot de fragments de *tegula* (teula plana romana) units també amb morter de calç. Davant del brancal de llevant hi havia un petit contrafort fet també de fragments de *tegula*. Cal esmentar que aquests brancals no pertanyien a l'edifici original, sinó que foren construïts més tard, al segle I dC.

Dos murs perpendiculars compartimentaven l'espai intern d'aquest edifici en tres estances (d'est a oest, sectors 3, 4 i 5) que coneixem molt poc perquè s'endinsaven en direcció a la finca veïna, fora dels límits de l'excavació. En aquestes tres estances hi vam excavar tan sols un estrat d'abandó a cadascuna, que no ens va donar massa informació a causa de la poca superfície documentada. A l'extrem oriental de l'estança situada més a l'oest (sector 5) s'hi va trobar una petita part

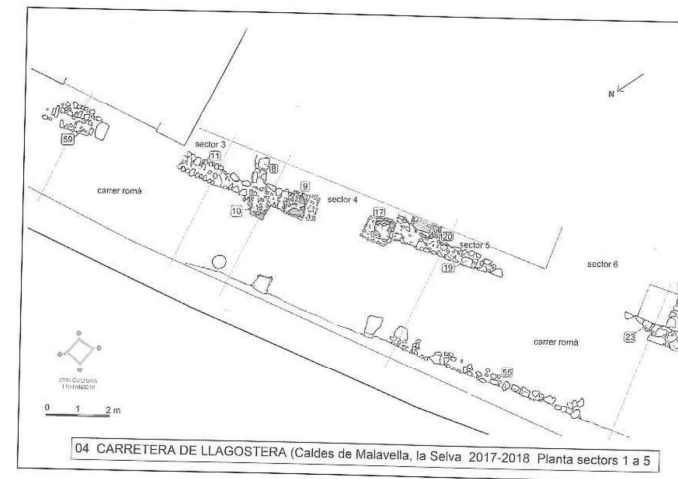

Fig. 10. Planta de la zona 1, costat nord.

Fig. 11. L'edifici de la zona 1, costat nord.

Foto: Joan Llinàs.

d'una estructura quadrangular, un possible dipòsit, feta de *tegulae*. Els nivells d'abandó de l'edifici es van poder datar a principis del segle II dC.

L'edifici de la zona 1. Costat oest.

Al costat oest del mateix edifici, un llarg mur de 8'6 m de longitud marcava el límit de ponent de l'habitatge i delimitava el flanc oest de tres habitacions (de sud a nord, sectors 8, 7 i 6). A ponent d'aquesta paret s'hi van documentar dos grans àmbits (sector 9 al sud i sector 10 al nord), que ocupaven un espai situat aparentment a l'exterior a l'edifici principal i que resten encara pendents d'excavació.

Aquesta part oest de l'edifici la coneixem de manera molt parcial, atès que les excavacions hi romanen inacabades. Es va poder excavar totalment el sector 8, al sud, mentre que l'excavació del sector 7, al centre, quedà interrompuda en una fase molt avançada. En canvi, el sector 6, al nord, roman encara per excavar en la seva pràctica totalitat (fig. 12 i 13).

Pendents de la continuació dels treballs en aquests sectors, les conclusions preliminars a què vam poder arribar són les següents:

- No vam documentar restes d'època romanorepublicana (finals del segle II aC - mitjans del segle I aC) en aquesta part de l'edifici degut a l'estat inacabat dels treballs.
- Al segon quart del segle I dC aquesta part de l'edifici ja presentava la compartimentació amb què la vam documentar a les excavacions. En aquest moment s'anivellà l'estança del sector 7, mentre que la del sector 8, ubicada en un punt on el subsòl pujava de cota, s'hauria habitat en canvi mitjançant el retall de la roca en la seva major part.
- Al tercer quart del segle I dC es reanivellaren els sòls de les dues estances, i la del sector 8 es delimità a ponent amb la construcció d'un nou mur.
- A la primera meitat del segle II dC hi hagué una nova reforma i un nou reanivellament, que al sector 8 comportà, a més, la construcció d'un nou mur en substitució de l'anterior.
- Els nivells d'abandó es van poder datar, també, al segle II dC.

El carrer

Davant la línia de façana nord dels dos edificis s'estenia una gran àrea oberta i allargassada, un carrer que discorria en direcció est-oest (fig. 14) i on s'hi van documentar diversos nivells de circulació, arranjaments i anivellaments superposats d'èpoques diferents. Ja n'hem parlat breument en descriure l'edifici de la zona 2, però on aquest carrer es va poder documentar més bé fou a la zona 1.

Pel nord, el carrer, de 2 metres d'amplada, no estava delimitat per cap edifici, sinó que hi trobarem un terrassament del terreny que molt probablement tenia la finalitat d'adaptar-lo al pendent natural que experimenta el turó de Sant Grau en aquesta banda. Aquest terrassament aparegué delimitat per un rengle de pedres sense lligar, algunes de les quals de mida força gran i, a l'altra banda, hi havia un

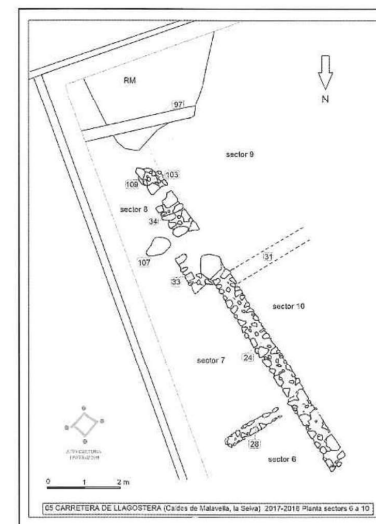

Fig. 12. Planta de la zona 1, costat oest.

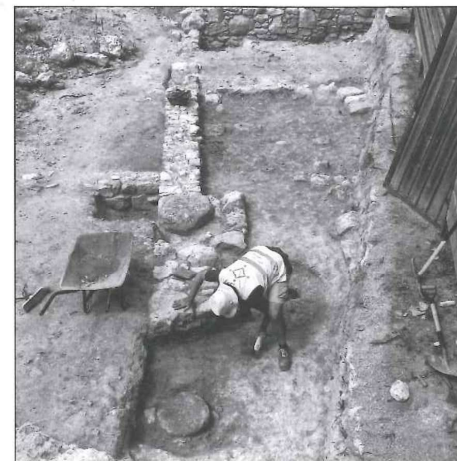

Fig. 13. Excavació de la zona 1, costat oest, des del sud. En primer terme el sector 8, al centre el sector 7 i al fons el sector 6.

Foto: Joan Llinàs.

Fig. 14. Vista general del carrer romà a la zona 1, des de l'oest.

Foto: Joan Llinàs.

espai molt mal conegut degut a la proximitat de la carretera de Llagostera, que delatà que, almenys al segle I dC, hi havia un desnivell d'uns 50 cm, respecte al nivell de circulació del carrer en aquell moment.

Anteriorment a la construcció de l'edifici de la zona 1 el carrer ja es trobava en funcionament, tal com van revelar diversos anivellaments i algunes estructures aparegudes al costat oest de la zona, com una canalització i restes d'una pavimentació que es van poder datar a la primera meitat del segle I aC i que, per tant, serien contemporànies a la construcció del segon edifici de la zona 2. Cal remarcar que sota aquests nivells, sobre el subsòl natural, aparegueren estrats amb materials una mica més antics, datables entorn de l'any 100 aC. Aquests estrats estaven afectats per alguns forats, retalls i rases, entre les quals cal destacar dues marques longitudinals paral·leles que seguien l'orientació del carrer i que podrien indicar-nos roderes de carro.

Al costat est es van documentar uns altres anivellaments que pertanyien a una fase de cronologia més avançada (segona meitat del segle I aC), en els quals es fonamentava la façana nord de l'edifici de la zona 1, que delimitava el carrer pel sud.

D'èpoques posteriors, documentarem al carrer diversos nivells de circulació fragmentaris i llurs preparacions, amb cronologies que anaven des del canvi d'Era fins a mitjans del segle I dC. Finalment, als nivells superiors hi havia uns estrats generals superposats, que corresponien a anivellaments de més entitat, datats entre mitjan segle I dC i principis del segle II dC.

3. Algunes conclusions generals

La dada més significativa aportada per les descobertes efectuades els anys 2017 i 2018 a la Carretera de Llagostera, dins del nucli de Caldes de Malavella, és que per primera vegada s'ha documentat un espai urbà de l'antiga *Aquae Calidae*, ciutat de la qual només coneixíem fins ara els dos conjunts termals del Turó de Sant Grau i del Puig de les Ànimes, la necròpolis tardoromana del carrer de Sant Esteve i diverses troballes aïllades, la més significativa de les quals es va realitzar l'any 2015 dins del recinte del Castell de Caldes, amb restes d'una construcció que va funcionar entre el segle I i principi del III dC. Posades en el seu context històric, les restes de la Carretera de Llagostera ajuden a precisar una mica, tant en el temps com en l'espai, els trets principals dels primers segles d'història del nucli urbà de Caldes de Malavella.

Els primers habitants d'Aquae Calidae

En primer lloc, es reforça la hipòtesi que l'establiment humà estable a Caldes de Malavella s'inicia a finals del segle II aC o, com a molt, al tombant de segle, entorn a l'any 100 aC. Aquesta era també la cronologia dels nivells d'ocupació més antics que s'havien anat localitzant a les excavacions del turó de Sant Grau,¹¹ i les dades que han donat els nivells més antics de la Carretera de Llagostera, relacionats amb la construcció del primer edifici de la zona 2, hi coincideixen perfectament.

Els materials arqueològics que vam localitzar i que reforcen aquesta cronologia són molt clars: ceràmica d'importació procedent d'Itàlia (vaixel·la del tipus Campaniana B, àmfores itàliques del tipus Dressel 1B, ceràmica comuna itàlica) i una variada tipologia de ceràmica de tradició ibèrica (*kalathoi* pintats, ceràmica grisa de la costa catalana, d'engalba blanca, etc.), combinats encara amb algun exemplar propi de ple segle II aC, com ceràmica campaniana A, àmfora itàlica Dressel 1A i els darrers exemplars escadussers procedents del món púnic o cartaginès.

Ens trobem en un moment en què ja fa més d'un segle que Roma s'ha ensenyorit del territori i ha començat una nova fase del procés de romanització que va més enllà del pur domini militar i fiscal. Un dels trets més remarcables d'aquesta nova etapa és el sorgiment d'assentaments de població ubicats en indrets planers, prop dels camps i de les vies de comunicació terrestres o marítimes. A la Selva és ara quan es consolida l'ocupació de la plana, i un dels millors llocs l'ofereix l'actual emplaçament de Caldes, al centre geogràfic de la comarca, a tocar de l'important camí terrestre que serà la futura Via Augusta i amb la presència inestimable de les aigües termals, tan apreciades per la cultura romana.

Finalment, cal esmentar que no podem descartar una freqüentació o fins i tot una primera ocupació més reduïda d'Aquae Calidae que, tal com s'ha vingut afirmant habitualment, podríem avançar fins a les primeres dècades del segle II

¹¹ LLINÀS, J.; MERINO, J.; MONTALBÁN, C., Les termes romanes... cit., p. 70-71. LLINÀS, J.; FRIGOLA, J.; VIVAR, G., Resultats de les excavacions...cit., p. 235 i 241.

aC, als primers temps de la dominació romana.¹² Els materials arqueològics propis d'aquesta centúria (com ceràmica campaniana A, àmfores itàliques Dressel 1A o púniques, diferents tipus de produccions ibèriques, etc) han estat trobats de manera repetida en la major part d'intervencions que s'han efectuat a Caldes, però cal dir que –de moment– mai no relacionades directament amb construccions o nivells d'ocupació clars.¹³ Caldrà avançar en les recerques arqueològiques per acabar de precisar aquest interrogant.

La fundació de la ciutat regular

A les primeres dècades del segle I aC es produeix al nostre país un dels canvis més significatius en el procés de romanització: la fundació de ciutats de nova planta traçades seguint un sistema regular i planificat d'illes de cases quadrangulars i de carrers que s'entrecreuen en angle recte. A aquests nous nuclis habitats, que esdevindran els centres administratius i econòmics del territori, se'ls acabarà atorgant amb el temps els drets propis de les ciutats romanes itàliques, quedaran plenament integrats dins del sistema organitzatiu i administratiu de l'imperi i, en la major part dels casos, tindran continuïtat com a nucli urbans fins als nostres dies. De fet, la major part de les principals ciutats catalanes (Barcelona, Girona, Tarragona, Tortosa, Lleida, Vic, Terrassa, Badalona, Mataró...) tenen el seu origen en una d'aquestes fundacions romanes,¹⁴ encara que en algun cas, com Barcelona, la seva fundació sigui unes dècades posterior.

Una de les dades més interessants de la nostra excavació és que hem certificat l'existència d'aquest urbanisme planificat, també, a *Aquae Calidae*. No podia ser d'altra manera, donat que les ciutats romanes de nova planta es feien sempre seguint sempre un escrupolós traçat urbanístic planificat i regular, fossin quins fossin els condicionants topogràfics de la ubicació de la ciutat.¹⁵

Aquesta empena decisiva a la fundació de ciutats romanes al nostre país es produeix a la primera meitat del segle I aC, preferentment pels volts de l'any 70 aC. En el nostre jaciment aquest moment el trobem ben documentat en la reconstrucció i reforma de l'edifici de la zona 2, que es veu obligat a reorientar la seva façana nord per adaptar-la al traçat del carrer, fet que ens indica que és ara quan s'implanta aquesta planificació urbana. Aquesta nova orientació haurà de ser curosament respectada per les subsegüents reformes que patirà l'edifici fins al segle II dC, i també per edifici veí que al cap de poc temps es construirà a llevant,

¹² MERINO, J.; NOLLA, J.M.; SANTOS, M., *Aquae Calidae...*, cit, p. 135. NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; VIVO, J., *De l'oppidum a la ciuitas...*, cit., p. 54.

¹³ MERINO, J.; NOLLA, J.M.; SANTOS, M., *Aquae Calidae...*, cit, p. 111-112, 134 i 162-163.

¹⁴ Una completa visió d'aquest fenomen a les comarques gironines a: NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; VIVO, J., *De l'oppidum a la ciuitas...*, cit., especialment p. 47-60.

¹⁵ Són ben significatius els casos de les dues ciutats romanes més properes: Girona (NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; VIVO, J., *De l'oppidum a la ciuitas...*, cit., p. 50-51) i Blanes, on hem efectuat una recent intervenció arqueològica, que han precisat i ampliat les dades de les anteriors excavacions dels anys 70 del segle passat (VILA, M.V.; GENERA, M.; HUNTINGFORD, E.; MOLAS, M.D. "Aportaciones al conocimiento de la antigua Blandae", *Pyrenae*, 13-14, 1978, Barcelona, p. 211-251. LLINÀS, J. *Els Padrets (Blanes, la Selva)*. Informe d'excavació inèdit, 2019).

Fig. 15. Excavació de la Carretera de Llagostera, amb la planta embotelladora Vichy Catalan, on hi ha el puig de les Ànimes, al fons.

Foto: Emma Llach.

a la zona 1. Gràcies a les nostres troballes, doncs, podem afegir *Aquae Calidae* al llistat selecte de les ciutats romanes amb urbanisme regular de Catalunya.

Primeres dades sobre la topografia d'*Aquae Calidae*

La situació topogràfica de les restes documentades a la Carretera de Llagostera tenen una altra virtut, i és que revelen l'expansió de l'*urbs* romana almenys a la part baixa dels vessants nord i oest del turó de Sant Grau, en direcció al puig de les Ànimes. Fins ara, sabíem que al cim dels dos turons hi senyorejaven en època romana, cal imaginar que amb un efecte certament monumental, els dos conjunts termals. Ara podem afegir una peça més d'aquest desconegut trencaclosques històric, petita però certament important: una xarxa de carrers i cases al peu del turó de Sant Grau, encarades al puig de les Ànimes (fig. 15).

Quantitativament és poc, però qualitativament molt. Tenim la certesa que les restes arqueològiques trobades a la Carretera de Llagostera continuen per l'oest més enllà de l'àrea afectada per les obres, en direcció precisament al puig de les Ànimes, que es troba a poc més de 100 metres de distància. També sabem que

continuaven cap a l'est, però que els posteriors importants rebaixos del terreny, evidenciats en el seguiment arqueològic de les mateixes obres, va destruir-ne d'antic tota evidència. Per altra banda, l'espai urbà s'estenia també cap al sud, enfilant-se pel turó de Sant Grau en direcció a l'edifici termal.

Seguim sense poder ubicar les edificis i espais públics i quins eren els límits precisos de la ciutat. La ubicació de la necròpolis de Sant Esteve podria apuntar un espai urbà que assoliria per aquella banda el curs de la riera de Santa Maria i que, com era habitual, a les proximitats de l'indret de la necròpolis hi podria haver un dels accessos al nucli. Per altra banda, la ubicació de la vila medieval en el turó de Sant Grau i en el seu vessant est, en direcció al puig de les Moleres, apunta un espai urbà també cap a aquella banda.¹⁶

El pas del primer camí ral de Girona a Barcelona pel mig d'aquest nucli medieval (fig. 1), probable hereu directe de la Via Augusta, és una dada més a tenir en compte.¹⁷ Som conscients, però, que el recorregut urbà ben constatat del camí medieval no té perquè ser exactament el mateix que el de la via romana, que es indicaria el pas del principal carrer nord-sud de la ciutat (*kardo maximo*).

Tres segles d'història

La petita porció d'espai urbà d'*Aquae Calidae* que vam documentar a la Carretera de Llagostera, un cop va haver pres forma al llarg del segle I aC va estar en ple funcionament fins entrat el segle II dC. Són aproximadament tres segles d'història en què tant els dos edificis com el carrer van anar sofrint reformes parcials i arranjaments, però que van funcionar sense interrupció. A les excavacions vam poder identificar i excavar prop d'un centenar d'estrats arqueològics diferents que certificaven aquesta continuïtat de poblament, i que contenien una quantitat molt important de material arqueològic.

En la seva major part, aquest material no difereix pràcticament gens del que apareix arreu del país en estrats i nivells d'aquestes cronologies. Ja hem fet esment de la ceràmica que va aparèixer als estrats més antics, on predominen encara les produccions de tradició ibèrica i les importacions itàliques, que van arribar al nostre país de forma massiva a partir de la conquesta romana i fins a la segona meitat del segle I aC. Excepcionalment, s'hi va recuperar alguna peça poc habitual a les nostres terres, com la vora i el coll d'una àmfora de Brindisi, pròpia del segle I aC (fig. 16).

¹⁶ Malauradament, les poquíssimes dades arqueològiques de tota aquesta zona només ens han pogut proporcionar fins ara alguns fragments de ceràmica romana apareguts fora de context a la plaça de l'Ajuntament i en un solar del carrer Rera Muralla (MERINO, J.; NOLLA, J.M.; SANTOS, M., *Aquae Calidae...*, cit. p. 115; LLINÀS, J., *Carrer Rera Muralla*, 12-14 *Caldes de Malavella, la Selva*, Memòria d'Excavació inèdita, 2017).

¹⁷ Cal aparcar les tesis tradicionals que feien circular la Via Augusta a la Selva entre Girona i Caldes per un recorregut semblant a l'actual A-2, i en canvi prendre en consideració l'important testimoni del camí ral antic de Caldes a Girona (MALLORQUI, E., *De Via Augusta a "xarrabasco"*. El camí vell de Girona a Caldes de Malavella, *Quaderns de la Selva*, 25, 2013, p. 141-171). Aquest camí seguiria després en direcció a Hostalric passant a tocar dels actuals nuclis de Vidreres i Maçanet de la Selva (MALLORQUI, E. (coord), *Cinquanta-cinc llegües de passos oblidats i xarrabascos. Els camins històrics de la plana selvatana (la Selva i el Gironès)*, vol. 1, col·lecció Estudis i Textos, 18. Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans, 2015, p. 105-162.

Fig. 16. Moment de la troballa de l'àmfora de Brindisi.

Foto: Emma Llach.

A partir d'aquest moment, la ceràmica apareguda a la Carretera de Llagostera mostra una diversificació que consisteix en l'aparició de ceràmiques emporitanes tardanes i la lenta i progressiva substitució de les àmfores itàliques per les tarraconeses, testimoni material de la plena integració en tots els sentits del país al món romà mediterrani.

Entre la ceràmica de qualitat, els estrats de canvi d'Era van proporcionar un petit però interessant conjunt de ceràmiques de vernís vermell procedents d'Itàlia (Terra Sigillata Itàlica, fig. 17) i diversos pesos de teler, presumiblement fabricats a *Aquae Calidae* mateix, entre els quals un que mostrava un interessant i poc habitual segell de terrisser amb les inicials Q. AE., potser referent a un *Aemilius*, una de les principals famílies de la Caldes romana, ben coneguda gràcies a l'epigrafi.

Els nivells més recents, dels segles I i principis del II dC es caracteritzaven, sobretot, per l'aparició de ceràmiques de vernís vermell produïdes a la Gàl·lia (Terra Sigillata Sudgal·lica) i les primers produccions, tant de cuina com de taula, fabricades al nord d'Àfrica (africanes de cuina i Terra Sigillata Africana A), al costat d'una gran quantitat de ceràmica comunicada i de cuina, de producció local i regional.¹⁸

Pel que fa a les construccions, ens trobem davant de dos edificis de funcionalitat totalment desconeguda. Hem de tenir present que en vam poder excavar en profunditat tan sols una part molt petita, i que la major part d'aquests habitatges romanen pendents d'unes excavacions que de ben segur aportaran moltes dades noves i de gran vàlua. És interessant constatar, tanmateix, com a partir del final del segle I aC l'obra de pedra lligada amb fang és substituïda en general per la construcció a base de pedres i morter de calç, un fet d'altra banda ben testimoniats arreu del país.

¹⁸ L'inventari dels 102 estrats amb material arqueològic i el dibuix de les peces més significatives està inclòs a la memòria de l'excavació: LLINÀS, J., *Carretera de Llagostera (Caldes de Malavella, la Selva)*, memòria d'excavació inèdita, 2020, annex 1.

Fig. 17. Moment de la troballa d'un fragment de Terra Sigillata Itàlica amb marca de terrisser.

Foto: Emma Llach.

Pel que fa al carrer, no hi vam localitzar traces d'una pavimentació homogènia. El sòl era de terra trepitjada i mostrava nombroses refetes consistents en arranjaments parcials fets amb morter de calç o fragments d'àmfora i de teula, i anivellaments més o menys generals compostats de terra heterogènia on la ceràmica apareixia molt més esmicolada que als estrats de l'interior de les cases.

En general, dóna la impressió d'un espai urbà sense monumentalitat i molt funcional, amb estructures i paviments senzills i en constant reparació. Evidentment, a les ciutats romanes, malgrat la imatge general que ens en solem fer, no tot (ni molt menys) eren monuments, carrers enllosats i grans edificis públics.

La transició cap a la Caldes medieval.

Finalment, una darrera dada remarcable de la intervenció arqueològica dels anys 2017 i 2018 a la Carretera de Llagostera és que indica un abandó d'aquest espai urbà al segle II dC. Tot i que la superficialitat dels estrats superiors pot implicar la desaparició d'antic d'hipotètiques restes de cronologies més recents i que, encara que de manera molt escadussera, ha aparegut algun material arqueològic dels segles III i IV als nivells superiors de la zona 2, no hi ha ara com ara cap prova que aquest espai estigués ocupat durant el baix imperi romà i l'època medieval.

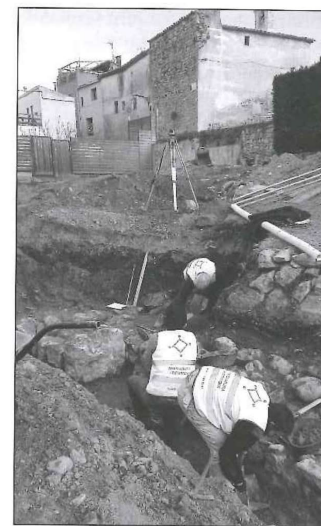

Fig. 18. L'ermita de Sant Grau, a la part superior de la imatge, marca el vèrtex nord-oest de la vila medieval. Per tant, les troballes de la carretera de Llagostera, en primer terme, se situen extramurs.

Foto: Emma Llach.

En aquest sentit, hem de fer notar que el vèrtex nord-oest de la muralla de la vila medieval està situat a migdia i molt a prop del límit sud de la zona 1, reaprofitat interiorment per l'edifici de l'ermita de Sant Grau, on es possible que a l'alta edat mitjana s'emplacés la primitiva església parroquial de Caldes fins que al segle XI es construï, extramurs, l'actual.¹⁹ Aquest punt ens marca clarament el límit del nucli a l'edat mitjana i en deixa fora tot l'espai excavat per nosaltres (fig. 18). La vila medieval, per tant, ocupava un espai més reduït que la ciutat romana, i se centrava en el turó de Sant Grau i en tot el seu vessant est en direcció al puig de les Molerres, mentre que el vessant nord i oest de Sant Grau i tot l'espai fins al puig de les Ànimes s'hauria abandonat.

Amb les dades actuals a la mà, podem plantejar la hipòtesi d'un abandó de tot aquest sector de l'urbs romana que s'hauria començat a produir en un moment tan primerenc com el segle II dC. És una llàstima que no puguem tenir certeses

¹⁹ MARTÍNEZ, M., Noves hipòtesis sobre l'origen, els límits i les advocacions de la parròquia de Caldes, *Quaderns de la Selva*, 28, 2016, p. 30 i 35. Molt probablement l'excavació arqueològica del subsòl d'aquesta capella podria comportar dades molt interessants sobre aquest període tan desconegut de la història de Caldes de Malavella.

arqueològiques en aquest sentit pel que fa al conjunt termal del puig de les Ànimes. En tot cas, la reducció de l'espai habitat no ens ha d'estranyar, donat que tot indica que, malgrat la més que probable continuïtat directa de poblament entre la ciutat romana i la medieval,²⁰ és segur que la primitiva *urbs*, traçada sobre plànol i segurament sobredimensionada, va sofrir en algun moment una crisi i una retracció física que la van acabar convertint en el modest nucli urbà que va ser en els segles posteriors, tal com va passar a moltes ciutats romanes que –com Empúries, Isona, Guissona, Llívia, Badalona, Mataró o Blanes– no van poder esdevenir (llevat de la primera) seus episcopals ni comtals. En tot cas, caldrà estar molt amatents als resultats d'eventuals futures investigacions arqueològiques que es puguin efectuar en el subsòl de la vila per documentar, també, aquest procés històric.

Bibliografia

- FIGUERAS, N.; LLINÀS, J. (coord.), *Història de la Selva*. Girona: Diputació de Girona, 2011.
- LLINÀS, J. *Carrer Rera Muralla, 12-14 (Caldes de Malavella, la Selva)*. Memòria d'excavació inèdita, 2017.
- LLINÀS, J. *Carretera de Llagostera (Caldes de Malavella, la Selva)*. Memòria d'excavació inèdita, 2020.
- LLINÀS, J., "Conjunt termal de Sant Grau (Caldes de Malavella, la Selva). Les excavacions arqueològiques de 2002", *VII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. La Bisbal d'Empordà, 2004, p. 253-258.
- LLINÀS, J. *Els Padrets (Blanes, la Selva)*. Informe d'excavació inèdit, 2019.
- LLINÀS, J. "Excavacions arqueològiques a la carretera de Llagostera", *Aquae*, 60, 2018, p. 45.
- LLINÀS, J. "Les troballes de la Carretera de Llagostera (Caldes de Malavella, la Selva). Noves dades sobre l'urbs romana d'Aquae Calidae", *XIV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Caldes de Malavella, 2018, p. 223-229.
- LLINÀS, J., "Seqüència arqueològica del recinte del castell de Caldes (Caldes de Malavella, la Selva)", *XIII Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*. Banyoles, 2016, p. 333-336.
- LLINÀS, J., "Urbs d'Aquae Calidae (Caldes de Malavella, la Selva). Intervenció d'agost de 2018 a la Carretera de Llagostera", *XV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Castelló d'Empúries, 2020 [en premsa].
- LLINÀS, J.; FRIGOLA, J., "Seguiment de les obres de museïtzació del conjunt termal de Sant Grau (Caldes de Malavella, la Selva)", *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona, 2011, p. 269-272.

²⁰ La continuïtat de funcionament del conjunt termal de Sant Grau, que apuntava la pervivència d'activitat a Caldes de Malavella cap als segles medievals, ja havia estat provada gràcies a les excavacions del període 2002-2015 (LLINÀS, J.; MERINO, J.; MONTALBÁN, C., *Les termes romanes...* cit., p. 77-80; LLINÀS, J.; FRIGOLA, J., *Seguiment...* cit., p. 270 i 272. A altres nivells, cal tenir present algunes dades documentals sobre la primitiva parròquia de Caldes de Malavella, que han donat peu a la formulació d'unes interessants hipòtesis que caldria confirmar amb la recerca arqueològica (MARTÍNEZ, M., *Noves hipòtesis...* cit., p. 19-39).

- LLINÀS, J.; FRIGOLA, J.; VIVAR, G., "Resultats de les excavacions arqueològiques dels anys 2006-2007 al conjunt termal romà de Sant Grau (Caldes de Malavella, la Selva)", *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. L'Escaló-Empúries, 2008, p. 233-242.
- LLINÀS, J.; MERINO, J.; MONTALBÁN, C., "Les termes romanes de Sant Grau (Caldes de Malavella). Novetats arran de les excavacions de 2002", *Quaderns de la Selva*, 16, 2004, p. 69-89.
- LLINÀS, J.; NOLLA, J. M., "Aigua sagrada: El balneari del Puig de Sant Grau a Aquae Calidae (Caldes de Malavella, la Selva)", *Aquae Sacrae. Agua y sacralidad en la antigüedad*. Girona: Universitat de Girona, 2011, p. 103-114.
- MALLORQUÍ, E. (coord), *Cinquanta-cinc llegües de passos oblidats i xarrabascos. Els camins històrics de la plana selvatana (la Selva i el Gironès)*, vol. 1. Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans (Estudis i Textos, 18), 2015.
- MALLORQUÍ, E., "De Via Augusta a "xarrabasco". El camí vell de Girona a Caldes de Malavella", *Quaderns de la Selva*, 25, 2013, p. 141-171.
- MARTÍNEZ, M., "Noves hipòtesis sobre l'origen, els límits i les advocacions de la parròquia de Caldes", *Quaderns de la Selva*, 28, 2016, p. 19-39.
- MERINO, J., "Seguiment arqueològic de diverses obres d'infraestructura: telèfon, gas natural i urbanització (Caldes de Malavella, la Selva)", *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 1996, p. 148-154.
- MERINO, J.; AGUSTÍ, B., "La necròpolis paleocristiana de Sant Esteve (Caldes de Malavella, la Selva)", *Cypsela*, VIII, 1990, p. 219-238.
- MERINO, J.; NOLLA, J. M.; SANTOS, M., *Aquae Calidae, presència romana a la Selva*. Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans (Estudis i Textos, 3), 1994.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; VIVO, J., *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: Universitat de Girona, 2010.
- VILÀ, M. V.; GENERA, M.; HUNTINGFORD, E.; MOLAS, M. D. "Aportaciones al conocimiento de la antigua Blandae", *Pyrenae*, 13-14, 1978, p. 211-251.